LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI, XXIX (1991)

KAZIMIERAS GAIVENIS

LIETUVIŠKŲ TERMINŲ VAIZDINGUMO KLAUSIMU

1. Įvadinės pastabos

1. 1. Būdingiausi mokslo kalbos bruožai yra abstraktumas, logiškumas, objektyvumas, tikslumas ir kt. Išraiškingumas ir vaizdingumas nepriklauso prie svarbiausių bendrųjų mokslo kalbos ypatybių. Dėl to buvo manoma, kad emocinė-ekspresinė konotacija mokslo kalbai ir terminijai išvis nebūdinga. Tačiau jau seniai pradėta kelti mintis, kad mokslo kalba nėra visiškai stilistiškai neutrali, kad joje yra savitų emocinės-ekspresinės konotacijos bruožų (Кожина, 1971, 32; Калмыкова, 1974, 83–88; Сенкевич, 1976, 46–109). Mokslo kalboje beveik nerasime raiškių žodžių, kurie bendruosiuose žodynuose žymimi specialiomis stilistinėmis pažymomis, pvz.: *fam.* (familiarus), *iron.* (ironiškas), *juok.* (juokaujamasis), *malon.* (maloninis), *menk.* (menkinamasis), *niek.* (niekinamasis), *vulg.* (vulgarizmas) ir pan. Taigi mokslo kalbai nebūdingi nei ryškūs melioratyvai, nei perjoratyvai. Labai nedaug joje vartojama ir frazeologizmų, palyginti neįvairios perkeltinės žodžių reikšmės. Kituose funkciniuose stiliuose ryškiai konotuoti žodžiai mokslo kalboje dažnai vartojami visiškai kitaip. Pavyzdžiui, ištiktukai mokslo kalbos tekstuose arba išvis nevartojami, arba kai kuriuose jos žanruose ir posistemiuose atlieka tik specialią pavadinamąją (nominatyvinę) funkciją (pvz., paukščių balsų apibūdinimas mokslinėje ornitologijos literatūroje).

Emocinė-ekspresinė konotacija laikyta ir mokslo kalbos yda (Панфилов, 1968, 26; Лаптева, 1968, 136–139 ir kt.). Antra vertus, buvo ir tebėra kalbininkų, kurie mokslo kalbos emocinę-ekspresinę konotaciją energingai gina, tvirtindami, kad ji reikalinga mokslo kalbos paveikumui, kad mokslininkas negali būti vien tik faktų konstatuotojas, bet turi būti ir jų vertintojas (Сенкевич, 1976, 29 ir kt.). Šis reikalavimas ypač pabrėžiamas kalbant apie visuomenės mokslų kalbos specifiką. Nepritardami kraštutinėms nuomonėms šiuo klausimu, manytume, kad teisus M. Senkevičius, teigęs, kad emocingumo ir ekspresyvumo elementai nėra vidinė ir būtina mokslo kalbos ypatybė (Сенкевич, 1976, 32). Šis dalykas tik leistinas ir toleruotinas tam tikrose ribose.

Emocinė-ekspresinė konotacija mokslo kalboje priklauso ir nuo autoriaus (mokslininko) individualybės: tos pačios specialybės ir vienodos kvalifikacijos mokslininkai toli gražu nevienodai rašo – vienas vaizdingiau, plėtriau, kitas – sausiau, glausčiau. Vadinasi, galima tvirtinti, kad mokslo kalbos raiškumą lemia ir objektyvūs, ir subjektyvūs dalykai.

Aptariant emocinės-ekspresinės konotacijos vaidmenį mokslo kalboje, reikėtų dar pabrėžti, kad ji siejasi su mokslo kalbos modalumu, o pačia bendriausia prasme – su antropocentrizmu.

1.2. Žodžio leksinės reikšmės turinys sudarytas iš dviejų dalių – intensionalo (leksinės reikšmės branduolio) ir implikacionalo (semantinių požymių periferijos) (Никитин, 1983, 24). Be to, lingvistinėje semantikoje leksines reikšmes dabar įprasta skaidyti semomis – mažiausiais prasmės vienetais. Semų visuma yra ne paprasta, bet tvarki sankaupa. Kai kurie tyrinėtojai teigia, kad egzistuoja semų hierarchija: viršutinėje jos dalyje esančios abstrakčiausios ir bendriausios (kategorinės) semos, o apačioje – konkrečiausios (Гудавичюс, 1985, 19 ir kt.). Emocinę-ekspresinę konotaciją vieni tyrinėtojai sieja su leksinės reikšmės implikacionalu arba net ir visai nepriskiria jo prie leksinės reikšmės, laikydami ją tam tikru leksinės reikšmės antsluoksniu, o kiti emocionalumą ne tik atskiria nuo ekspresyvumo, bet pastarąjį suskirsto dar ir rūšimis (inherentinis ir adherentinis ekspresyvumas). Nesigilindami į leksinės reikšmės struktūros subtilybes ir nuomonių skirtumus šiuo klausimu, šiame straipsnyje aptarsime tik su terminologija susijusius dalykus, laikydamiesi nuomonės, kad terminologinė reikšmė įeina į žodžio leksinę reikšmę kaip specialių semų visuma. Taigi šiame straipsnyje aptarsime daugiausia tik vieną dalyką – emocinės-ekspresinės konotacijos leksinę (terminę) raišką ir svarbesniuosius jos bruožus lietuvių mokslo kalboje.

2. Emocinės-ekspresinės konotacijos raiška terminijoje

2.1. Paplitusi nuomonė, kad mokslo kalbos leksiką sudaro 3 sluoksniai: literatūrinės kalbos leksika, bendroji mokslinė leksika ir terminija. Pastaroji taip pat nevienalytė. Galima išskirti bendrąją mokslinę, tarpmokslinę ir konkrečiąją mokslinę terminiją. Be to, terminiją dar papildo nomenklatūra ir profesionalizmai. Mokslo kalboje apskritai vyrauja vardažodžiai ir vardažodinės konstrukcijos. Iš stilistikos priemonių, M. Senkevičiaus nuomone, mokslo kalboje nevartojami įasmeninimai, hiperbolės, alegorijos, bet dažnokai vartojami palyginimai ir sinekdochos (Сенкевич, 1976, 56). E. Kalmykova yra teigusi, kad mokslo kalboje labai savitai vartojamos metaforos. Semantinės metaforos dvilypumas (pavadinti daiktą ir apibūdinti jį) moksliniam stiliui esąs nebūdingas. Čia iškylančios tik komunikatyvinė, informatyvinė ir nominatyvinė metaforos funkcijos (Калмыкова, 1974, 83). Ši E. Kalmykovos mintis tik iš dalies yra teisinga: kai kuriuose mokslo kalbos posistemiuose distinktyvinė terminų funkcija užgožia nominatyvinę. Dėl to ir metafora įgyja raiškių ekspresijos bruožų (apie tai bus kalbama vėliau, aptariant sistematikos terminus). Su visų vartojamąja leksika ir bendrąja moksline leksika išraiški metafora į mokslo kalbą labai retai patenka. Daug dažniau mokslo kalboje emocinė-ekspresinė konotacija sietina su įvairiais lyginimais, nes analogija – vienas svarbiausių mokslinio mąstymo būdų.

S. Nikitina mokslo kalbos metaforas skirsto į kelias grupes: 1) paremtas tradiciniu reikšmių perkėlimu pagal išorinius požymius ar funkcijas (tokius reikšmių perkėlimus ne visi kalbininkai laiko metaforomis); 2) nominatyvines ir predikatyvines metaforas; 3) epiforas ir diaforas (Никитина, 1987, 37). Jos nuomone, mokslo kalboje daugiausia vartojama nominatyvinių metaforų. Šios metaforos yra pirmi-

nės: moksliniai objektai neturi kitų pavadinimų. Tuo mokslinės metaforos skiriasi nuo poezijos metaforų.

Turbūt neteisūs tie tyrinėtojai (M. Senkevičius ir kt.), kurie tvirtina, kad žodžio ar žodžių junginio ekspresyvumas nublanksta, kai jis yra terminologizuojamas arba ilgai vartojamas terminijoje. Iš tikrųjų tokie terminai, kaip antai: *avinų kaktos* (geomorfologija), *balnas* (geomorfologija, matematika), *katės akis* (mineralogija), *kepurė* (meteorologija), *sliekas* (technika), *raganos šluota* (botanika), *kiškio ašarėlės* (augalų sistematika), *sraigė* (gyvulių ir žmonių anatomija) ir pan., ekspresyvumą išlaiko (turi), nes vieni jų (pvz., *balnas*, *kepurė*, *sliekas*, *sraigė*) emocinę-ekspresinę konotaciją įgyja kartu su terminologizacija, o kiti (pvz., *raganos šluota*, *kiškio ašarėlės*) dėl terminologizacijos jos nepraranda, nes pasikeičia tik jų leksinė reikšmė, įgydama terminologinių semų. Tiesa, ilgai vartojamų terminų motyvacija ir apskritai vidinė forma blunka, bet ekspresyvumas, mūsų nuomone, daugeliu atvejų išlieka.

Literatūrinės kalbos ir bendroji mokslinė leksika dažnai pasidaro vaizdinga tada, kai pavartojama neįprastomis reikšmėmis, kai vieno stiliaus žodžiai perkeliami į kitą stilių. Rašantieji dažnai jaučia tokių žodžių stilistinį makaroniškumą ir stengiasi išskirti juos kabutėmis, pvz.: „*skiepyti*“ *polimerai*, *senamiesčių* „*reanimacija*“, *karvės* „*veidas*“ ir pan. Toks mokslo kalbos gyvinimas iš tikrųjų yra susijęs ne su vaizdingumo siekimu, o su rašančiųjų kalbiniu nekompetetingumu, neradimu reikiamo neutralesnio ir tikslesnio žodžio. Specialistams mokslo kalboje kartais sunku atsisakyti ir žargonizmų bei profesionalizmų, kurie taip pat dažnai yra savotiškai vaizdingi ir raiškūs.

2.2. Prof. J. Pikčilingis yra pastebėjęs, kad emocingumu ir ekspresyvumu skiriasi darybiniai sinonimai. Pavyzdžiui, priesaga *-ybė* atitinkamu būdvardžiu pasakomą daikto ypatybę išreiškianti stipriau negu priesaga *-umas*, o atitinkami galūnių vediniai esą poetiškesni už abejus minėtuosius vedinius (Pikčilingis, 1975, 31). Priesagos *-inis* būdvardžiai už daiktavardžių kilmininkus, P. Kniūkštos nuomone, yra sausesni ir racionalesni (Kniūkšta, 1971, 14). S. Keinys yra pastebėjęs, kad terminologijoje deminutyviniais vediniais pavadinami dalykai paprastai būna mažesni už tos pačios rūšies dalykus, žymimus pamatiniais daiktavardžiais (Keinys, 1975, 46). Pavyzdžiui, terminologizuoti žodžiai *gaubtas* ir *gaubtelis*, *graižas* ir *graiželis*, *juosta* ir *juostelė*, *lakštas* ir *lakštelis*, *plokštė* ir *plokštelė* ir t. t. Aiškus dalykas, kad šių porų deminutyvai yra emociški ir ekspresyvūs. Taigi negalima teigti, kad darybinės konotacijos terminologijoje išvis nepaisoma. Be to, terminologiškai svarbu dar ir tai, kad darinys ar skolinys nebūtų juokingas, vulgarus ar klaidinančiai asociatyvus. Mokslo kalbos ir terminijos istorijoje galima rasti daug pavyzdžių, kai naujadarai neprigijo daugiausia dėl to, kad turėjo ryškią emocinę-ekspresinę konotaciją. Kalbotyros terminai *asmenavimas*, *riestinis* (kirčio ženklas) kadaise lengvai nugalėjo naujadarus *lankstymas*, *stoglytis* turbūt todėl, kad pastarieji buvo pernelyg vaizdingi. Dėl tos pačios priežasties J. Pabrėžos sukurti augalų morfologijos sudėtiniai terminai *rėpliojanti šaknis*, *apuokuotas lapas*, *kryžnešė karūna* ir pan. buvo pakeisti neutralesniais terminais *palaipinė šaknis*, *pūkuotasis lapas*, *kryžminis vainikėlis* ir pan. Apskritai mūsų mokslo kalbos ir

terminijos kūrimosi pradžioje (XIX–XX a. pr.) vaizdingų pavadinimų buvo vartojama žymiai daugiau.

Terminologijoje vaizdingumo dabar dažniausiai nevengiama ten, kur skiriamoji (distinktyvinė) terminų funkcija yra svarbesnė už pavadinamąją (nominatyvinę) funkciją. Antai ekspresyvūs terminai dažnai kuriami sistematikos terminijoje, nes čia, norint atskirti vieną augalų ar gyvūnų rūšį nuo kitos, dažnai griebiamasi vaizdingo lyginimo, pvz.: *pirštuotoji viksva* (Carex digitata), *pasagnosiai šikšnosparniai* (Rhinolophidae), *skiauterinis papartis* (Dryopteris cristata), *ausytasis gluosnis* (Salix aurita), *šalmuotoji gegužraibė* (Orchis militaris) ir pan. Tokie terminai dažniausiai (maždaug 3/4 atvejų) nėra originalūs, o išversti iš lotynų arba rusų kalbų. Sistematikos terminų vaizdingumo neišvengiama ir tada, kai skiriamuoju požymiu imamas tyrėjo įspūdis, kurį jam daro pavadinamasis augalas ar gyvūnas, arba subjektyviai vertinamos kurios nors augalo ar gyvūno ypatybės, pvz.: *puošnusis gvazdikas* (Dianthus superbus L.), *grakščioji liepa* (Tilia x euchlora), *liūdnoji vakarutė* (Hesperis tristis L.), *lieknasis švylys* (Sriophorum gracile), *nelaboji svidrė* (Lolium temulentum), *aviža netikšė* (Avena strigosa) ir pan. Tokie terminai, aiškus dalykas, yra vaizdingi ir tas jų vaizdingumas specialiai sukuriamas mokslo kalboje. Kitais atvejais vaizdingumas į mokslo kalbą yra perkeliamas iš liaudies kalbos (terminologizuojant ekspresyvius liaudinius pavadinimus), pvz.: *perkūnropė* (Sempervivum L.), *varnakojė* (Coronopus), *briedžiukas* (Morchella), *bobausis* (Helvella), *žiognagė* (Gerum), *kiškio ašarėlės* (Briza media) ir pan.

Technikos, astronomijos, chemijos, medicinos ir kitų sričių terminijoje vaizdingieji terminai dažniausiai yra tarptautiniai vertiniai, pvz.: *kregždės uodega* (plg. rusų *ласточкин хвост*, anglų *swallow tale*), *kiškio lūpa* (plg. rusų *заячья губа*, lot. *labium leporinum*), *rasos taškas* (plg. rusų *точка росы*, ang. *dew point*, vok. *Taupunkt*) ir kt.

2.3. Visuomenės mokslų kalba turi savitų emocinės-ekspresinės konotacijos bruožų. Joje nerasime vaizdingų bahuvrihi tipo sinekdochos pagrindu sukurtų terminų, kurie, kaip matėme, labai būdingi sistematikos terminijai. Retenybė joje taip pat ir tarptautiniai frazeologiniai vertiniai. Tačiau filosofijos, politikos, literatūros mokslo terminams dažnai būdingos savitos ideologinės semos, susijusios ne su sąvokos formos, bet su jų turinio emocine-ekspresine konotacija.

Mokslinio teksto vaizdingumas gali būti ir okazinis.

2.4. Mokslo kalboje vaizdingumas gali būti dvejopas: fragmentinis ir sintetinis. Iki šiol daugiausia kalbėjome apie fragmentinį (vieno žodžio ar žodžių junginio) vaizdingumą. Sintetinis vaizdingumas atsiranda tada, kai tyrinėtojas, labai smulkiai aprašinėdamas tiriamąjį objektą, tarsi konstruoja apibendrintą jo vaizdą. Toks aprašinėjimas ypač būdingas vadovams gyvūnams ar augalams pažinti. Pavyzdžiui, štai kaip kuriamas *plaukuotavaisės tuopos* (Populus trichocarpa) vaizdas P. Snarskio ir V. Galinio „Vadove Lietuvos dekoratyviniams medžiams ir krūmams pažinti“ (V., 1974):

„Medžiai su kuokeliniais žiedais, o su piesteliniais pasitaiko labai retai. Kuokelių 40–60. Mezginė, dėžutė ir apyžiedis gausiai plaukuoti. Dėžutė atsidaro 3 sąvaromis. Metūgliai tamsiai arba žalsvai rusvi, briaunoti. Lapai kiaušiniški, rombiš-

kai kiaušiniški, pailgai arba apskritai rombiški, plačiai lancetiški arba pailgai trikampiški, 7–14 cm ilgio ir 4–9 cm pločio, apvaliu, stačiai nukirstu, nežymiai širdišku arba pleištišku pamatu, laipsniškai smailėjantys į viršūnę, smulkiai dantyti, bent jauni blakstienotais kraštais, standūs, odiški, tamsiai žalia arba žalia, žvilgančia viršutine puse ir balta arba pilkšvai balta, kartais rudo atspalvio apatine puse, jauni plaukuoti, senesni pliki, dažnai rausvomis gyslomis. Lapkočiai 2–6 cm ilgio, bent jauni plaukuoti, dažnai raudoni. Pumpurai iki 1,2 cm ilgio, lipnūs, kvapūs. Kvapūs ir jauni lapai, ypač jų pagrindinė gysla. Jauno kamieno žievė atsiknoja plonais lapeliais. Laja plati ir t. t." (p. 53–54).

Šis aprašas kuriamas pagal tam tikrą schemą, laikantis augalų morfologijos apibūdinimo taisyklių.

Sintetinio vaizdingumo atvejų pasitaiko ir literatūros mokslo, menotyros veikaluose.

3. Išvados

3.1. Emocinė-ekspresinė konotacija mokslo kalboje yra neryški, reta. Ji siejasi su mokslo kalbos modalumu, o pačia bendriausia prasme – su antroprocentrizmu. Vaizdingumas nėra būtina mokslo kalbos ypatybė, o tik leistinas ir toleruotinas tam tikrose ribose. Jo vaidmuo nevienodas ne tik atskirų mokslo sričių kalboje, bet ir skirtinguose jos žanruose. Mokslo kalbos vaizdingumas gali būti dvejopas: fragmentinis ir sintetinis.

3.2. Emocinė-ekspresinė konotacija susijusi su leksinės žodžio reikšmės pobūdžiu. Vaizdingumo semą žodžiai arba jų junginiai gauna liaudies kalboje arba terminologijoje. Terminologizacija emocinės-ekspresinės konotacijos nepanaikina, bet pernelyg didelis ar klaidingai orientuojantis žodžio vaizdingumas gali būti kliuvinys jį terminologizuoti.

3.3. Emocinės-ekspresinės konotacijos bruožų gali turėti visi trys mokslo kalbos leksikos sluoksniai – literatūrinė leksika, bendroji mokslinė leksika ir terminija – ir visos trys terminijos grupės – bendroji mokslinė, tarpmokslinė ir konkrečioji mokslinė terminija. Stilistinė emocinės-ekspresinės konotacijos raiška mokslo kalboje daugiausia siejasi su įvairiais palyginimais. Terminai emocinių ir ekspresinių bruožų gauna ypač tada, kai aktualizuojama jų skiriamoji (distinktyvinė) funkcija.

LITERATŪRA

Keinys S. Priesaginė lietuviškų terminų daryba || Lietuvių terminologija. V., 1975.

Kniūkšta P. Ar poetiška priesaga *-inis*. || Mūsų kalba, 1971. Nr. 2., P. 14.

Pikčilingis J. Lietuvių kalbos stilistika. V., 1975. T. 2.

Гудавичюс А. Сопоставительная семасиология литовского и русского языков. Вильнюс, 1985.

Калмыкова Е. И. О динамике метафоры в научном стиле // Филологические науки. 1974. № 2.

Кожина М. К. К проблеме экспрессивности в научной речи // Исследования по стилистике. Пермь, 1971. Вып. 3.

Лаптева О. А. Внутристилевая эволюция современной русской научной прозы // Развитие функциональных стилей современного русского языка. М., 1968.

Никитин М. В. Лексическое значение слова. М., 1983.

Никитина С. Е. Семантический анализ языка науки. М., 1987.

Сенкевич М. П. Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений. М., 1976.

К. ГАЙВЯНИС

К ВОПРОСУ ОБ ОБРАЗНОСТИ ЛИТОВСКИХ ТЕРМИНОВ

Резюме

Эмоционально-экспрессивная коннотация – малозаметная особенность языка науки. Она связана с его модальностью, а в общем смысле – с антропоцентризмом. Экспрессивность, образность и вообще стилистическая окрашенность – не внутренняя, существенная, а только внешняя, допустимая особенность языка науки. Ее роль не одинакова не только в отдельных отраслях, но и в отдельных научных жанрах. Образность языка науки бывает двух видов: фрагментарная (отдельного слова или словосочетания) и синтетическая (более крупных текстовых единиц, напр., абзаца и т. д.).

Эмоционально-экспрессивная коннотация связана с лексическим значением слова. Сему образности слова или словосочетания получают в народном языке или в терминологии. Терминологизация не нейтрализует и не стирает эмоционально-экспрессивную коннотацию. Однако слишком большая или ложно ориентирующая образность слова может быть помехой в его терминологизации.

Все основные группы терминолексики – общенаучная, межнаучная и конкретно-научная терминология – обладают специфическими чертами эмоционально-экспрессивной коннотации. Термины образными становятся особенно тогда, когда актуализируется их дистинктивная функция, напр., в систематике растений и животных (ср. *paukščiakojė viksva – Carex ornithopoda – осока лапчатая*, *šalmuotoji gegužraibė – Orchis militaris – ятрышник шлемоносный* и др.)